

KRISTÓF ÁGOTA / AGOTA KRISTOF
MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA*„...íróvá úgy válhatunk, ha türelmesen és makacsul írunk”¹*

1. BEVEZETÉS

Agota Kristof a világ egyik legismertebb írója², előszeretettel aposztrofálják a 21. századi frankofón irodalom egyik legfontosabb szerzőjének, aki Kőszegen élte át a második világháború utolsó éveit, a Rákosi-diktatúrát, Szombathelyen járt középiskolába, ott maturált 1954-ben. 1956-ban a zöldhatáron át férjével és négyhónapos kislányukkal elhagyták Magyarországot, s rövid ausztriai tartózkodás után egy tóparti svájci városkában, Neuchâtelben telepedtek le. Az írónő haláláig itt alkotott, s vált francia nyelven író frankofón szerzővé, aki magyar írónak vallotta magát. Annak ellenére, hogy külföldön elismert, rangos díjakkal jutalmazott szerző³, a magyar irodalomtörténetek mostohán bánnak vele, hosszú ideig a nevét sem említik,⁴ a lexikonokban és más kiadványokban többnyire téves vagy félrevezető információkat találunk róla, szomorú tény, hogy a Világirodalmi lexikon 19., kiegészítő (!) kötete⁵ a születési helyét is hibásan tünteti fel. Ennek oka részben a felháborító tájékozatlanság, a bosszantó figyelmetlenség, illetőleg a nyugati magyar irodalom nyelvvtöltő alkotóival kapcsolatos mostoha bánásmód.

Ez a dolgozat az életmű magyarországi befogadástörténetét szeretné legalább vázlatosan feltérképezni, a kezdeti, megalapozó lépésektől az elmúlt 35 évben lezajlott események áttekintésével. Nem törekszik az utóélet teljes rekonstrukciójára, hiszen az feltételezi, hogy szisztematikusan kövessük a művek közzétételével kapcsolatos összes történetet, a kiadás- és sajtótörténeti folyamatokat, illetve az alkotó emberi alakja körül zajló diskurzust.

Az életmű fogadtatásával kapcsolatban szólok a kiadás magyarországi helyzetéről, majd a kutatás lehetőségfeltételeiről, illetve részletesebben kitérek a kultusz születésének (főként a szűkebb pátriában, Kőszegen és Szombathelyen lezajlott s jelenleg is folyamatban lévő) alakulására is.

2. MAGYARSÁGA, NYELVI IDENTITÁSA

A magyar irodalmi tudat az emigráció irodalmát különös módon kezeli, nem egyszerű megválaszolni, hogy ki a magyar a magyar irodalomban, milyen rejtett

szabályozók alapján jelölhető ki a magyar irodalom határa és térszerkezete. „A nemzeti irodalom koncepciója, amely nálunk a 18–19. század fordulóján vált kizárólagos hatályúvá (...), a reformáció korától kezdve a magyar nyelvű művekre korlátozta a magyar irodalom érdekeltségi körét”⁶: azt állítva, hogy magyar író az, aki magyarul ír magyar olvasónak. A nem magyar nyelven elismertségre tett szerzőket tehát nem tekinti szervesen odatartozónak, hanem ahogy Szegedy-Maszák Mihály megfogalmazta: „A külföldön élő magyar származású szerzők tevékenysége afféle függeléknek tekinthető a magyar irodalom története szempontjából.”⁷ Ezt a „felfüggesztettséget” vagy kirekesztettséget panaszolja egyik nyilatkozatában Agota Kristof is: „Magyar útlevelem van, magyar állampolgár vagyok. Más kérdés, hogy igazából egyik ország sem fogad el írójaként. Valahol a senki földjén állok. A svájciakat nem nagyon érdekli az írósgom⁸, a franciák a frankofón jelzőt aggatják rám, ami világosan jelzi: franciául alkot, de nem francia. Én meg az emigráció után úgy éreztem, hogy nincs semmi értelme magyarul folytatni. Egy olvasóm se lett volna. Ma már majdhogynem negyven nyelven olvasnak, és azt hiszem, most már mindegy is, hogy minek valloim magam.”⁹ Hozzáteszem, a kozmopolita környezetben mozgó alkotók számára egyre kevésbé releváns kérdés a nemzeti hovatartozás eldöntése. Agota Kristofnál viszont az adott közösséghez tartozás megvallása kulcskérdése az életművének. Ő egyértelműen magyarnak vallotta magát. Szinte minden interjúban szóba kerül az identitása vagy az identitástepasztalata, s ő minden alkalmat megragadott, hogy közvetlenül vagy közvetve meghatározza magát: „Sokan megkerestek a megfilmesítési jogokért: amerikaiak, spanyolok. Egy madridi nő a teljes *Trilógiát* akarta, s egy időre le is foglalták a könyvet. Végül megkeresett Szász János – újságolta az egyik interjúban. – Elküldött néhány DVD-t, hogy nézzem meg a filmjeit. Megnéztem az *Ópiumot*, a *Woyczeket*, meg a Wittman fiúkat, és nagyon meggyőző volt. Úgy is mondhatnám, hogy az én stílusomban dolgozott. De nekem nem is ez volt a legfontosabb, hanem az, hogy *így egy magyar alkotó kezébe kerülhetett A nagy füzet*”¹⁰ (A kiemelések tőlem: Cz. I.) Elfogultságának további bizonyítéka, hogy a rangos nemzetközi díjak után azt nyilatkozta, hogy a Kossuth-díjnak örült igazán, mert azt a magyaroktól kapta.¹¹

Különös, hogy bizonytalan identitását már a nevében hordozta, s a kettősség élete végéig elkísérte. Még a fejfájás is helyet cserélt a felirat: az eredeti fakepszten lévő Kristóf Ágotából a síremlékén Agota Kristof lett.

A fordítók révén autentikus magyar íróként jelenik meg, akik hangoztatják, hogy bár francia nyelven ír, a gondolkodásmódja, a szemlélete magyar. Különösen izgalmas párbeszéd bontakozott ki egy konferencián Petőcz András és Bogнар Róbert fordítók közt arról a kérdéstről, hogy miben rejlik nyelve „magyarsága”, miképp határozza meg nyelvhasználatát a magyar nyelv működése¹², másképp fogalmazva: milyen szerepet játszik a magyar anyanyelv a csak francia nyelven történő alkotás folyamatában. Egyetértve a humboldti nézetekkel –

mely szerint minden nyelv egy sajátos világlátást és gondolkodásmódot hordoz, egy a nyelvre épülő kultúra sajátos utalásrendszerét –, arra a konklúzióra jutottak, hogy Agota Kristof a saját, vagyis anyanyelvi világszemléletét vitte át az idegen nyelvre. Ez azért is hihető, mert saját vallomása szerint sohasem tanult meg tökéletesen franciául, tehát nem volt teljesen kétnyelvű, s bár hierarchikusan a francia elnyomta az anyanyelvét, mindig bizonytalan volt a jelentésekkel, szótárt kellett használnia írás közben. Érzelmileg nagy valószínűséggel a kényszer is közrejátszott abban, hogy a francia nem tudott fölébe kerülni a magyar nyelvnek, mert a disszidálást és a nyelvválasztást is a férje erőltette rá.¹³ Sokat küszködött, mire megtalálta a saját műfaját, hangját, a vers nem akart engedelmeskedni az új nyelvnek, ezért adta színdarabírássra a fejét. Párbeszéd formában könnyebben fejezte ki magát franciául. A helyzet paradoxona – a recepció is kiemeli –, hogy épp a hiány adja nyelvének esztétikai, stilisztikai többletét, hiszen kivételes erőt és szuggesztivitást képvisel az eszköztelenségig lecsupaszított prózája, s a franciában is unikumnak számít a jelen időt alkalmazó technikája.

A fordítók diskurzusából az is nyilvánvalóvá vált, hogy nem feltétlenül, nem csak „nyelvében él” és talál hazára egy író, nem csak a nyelvvél vagy a származással igazolható a „magyarság”, hanem sokkal inkább a kulturális reflexek működésével, a hagyományok, a logika vagy a szemléletmód képviselésével, őrzésével és továbbvitelével. Ebből a szempontból Agota Kristof sokkal inkább része a kulturális magyar paradigmának s az egyetemes magyar irodalomnak, mint a svájci vagy a francia hagyományoknak. Ugyanakkor azt is szeretném megemlíteni, hogy a gyermekeit nem tanította meg magyarul beszélni, nem autorizálta a műveit, kinn élve egyre kevésbé érezte már magabiztos nyelvhasználónak magát az anyanyelvén, és bizonytalannak nevezte a magyar nyelvű fogalmazását. A francia tehát mint ellenséges nyelv sikeresen „meggyilkolta” az anyanyelvét, minél magabiztosabbá lett a franciában, annál elveszettebbnek érezte magát az anyanyelvén.¹⁴

2023. május 5-én Neuchâtel városa megtisztelte Agota Kristofot azzal, hogy egy teret nevezett el róla, az avatón elhangzó beszédekben mint magyar író méltatták. A teret a nők európai hete alkalmából adták át. A tudósítások kiemelték, hogy ezzel most már hat jelentős nőnek állítanak emléket „a több mint 400 utcával vagy térrel rendelkező városban”. Svájcban néhány éve valóságos mozgalom indult annak érdekében, hogy a közterek elnevezésében – vagyis a köztereken megnyilvánuló kollektív emlékezetben – enyhüljön a férfiuralom.

3. KIADÁS

Agota Kristof életműve terjedelmét tekintve nem túl nagy (3 regény, egy kisregény, 23 dráma, novellák, egy önéletrajzi írás), mégis roppant jelentős szellemi

örökség.¹⁵ Elég későn indult a felfedezése, hiszen A *Nagy Füzet* megjelenésekor már 51 éves volt, több évtizedes írói útkeresés és sikertelen próbálkozások után. Igazán ismertté nálunk azonban halála után lett, jelentőségére akkor derült fény, miután a filmadaptáció is elkészült legismertebb regényéből, A *Nagy Füzet*ből. Az utóélet sem problémamentes, hiszen az iránta való érdeklődés nem egyenletes, befogadástörténete átalakulások folyamatában zajlik.

Írói pályáját – a titkosírással készült naplófeljegyzések után – versekkel kezdte, ám ezek a korai, zsenének számító művek a szombathelyi internátusban töltött évek és a községi viszontagságos idők alatt elvesztek, elkallódtak. Ezért emlékezetből felidézve a svájci emigráció idején újra alkotta őket, megpróbálta rekonstruálni a témákat és a formákat. Azután újakkal egészítette ki a meglévőket, s a kezdetben csak magyar anyanyelven írott költeményeket felváltották a választott idegen, francia nyelven készült alkotások. A magyarul írott verseket a hatvanas években az *Irodalmi Újság*, illetve a *Magyar Műhely* közölte, majd 1981-ben látott napvilágot a *Vándorének* (Nyugat-európai és tengerentúli magyar költők) című, Béládi Miklós szerkesztette antológia, amelyet a Szépirodalmi Könyvkiadó jelentetett meg. Ezután az igazi hírnevet és ismertséget az 1986-ban, a Seuil Kiadónál felfedezett A *Nagy Füzet* hozta meg számára, amelynek csupán a 18. fordítása lett a magyar változat 1989-ben, Bognár Róbert jóvoltából. Ezután sorra adta ki egyéb műveit a Magvető, a Palatinus, az Új Palatinus Könyvesház, illetve a Cartaphilus Kiadó; előbb a *Trilógiát*, amely A *Nagy Füzet* mellett tartalmazta A *bizonyíték*, illetve A *harmadik hazugság* című regényeket (Magvető: 1991, 1996, 1997, Palatinus: 2006, Cartaphilus: 2011, 2013, Magvető: 2019, elektronikus változatban is), majd a *Tegnap*, (Magvető: 2000 ford.: Takács M. József, Cartaphilus 2012) című kisregényt, Az *analfabéta* című önéletírását (Új Palatinus Könyvesház, ford.: Petőcz András), a *Mindegy* (Cartaphilus, 2007, ford.: Takács M. József) novellák és színművek kötetet és a *Tegnap* kibővített változatát (Cartaphilus, 2012, ford.: Takács M. József), amelyben A *szörny*. *Színművek* is megtalálhatók.

Itt említem meg a legutóbbi, svájci kiadást, mert magyar nyelven is közkincsé válhatna: 2016 októberében a ZOE kiadó gondozásában került az olvasóközönség elé az a kétnyelvű kötet: *Clous/Szögek* címmel, amelyben Agota Kristof versei, a magyarul írt versek – mintegy hatvan – és a francia fordításuk (Maria Mailat munkája) először jelentek meg nyomtatásban. A könyv tartalmaz közvetlenül franciául írott tíz költeményt is. A kiadó honlapján az olvasható, hogy Agota Kristof nem sokkal a halála előtt kivette a Svájci Archívumban elhelyezett kéziratot¹⁶, hogy publikálhassa őket. Ez a kiadvány a magyar olvasóközönség számára sajnos csak kölcsönözhető formában érhető el, Franciaországból nem lehet megrendelni.

Örvendetes, hogy az író életművének java mára hozzáférhetővé vált, alig maradt olyan szöveg, amely az ismeretlenség homályában vesztgelne, mindemellett időszerű lenne kiadni, a kutatás számára elérhetővé tenni a folyóira-

tokban és napilapokban megjelentetett, összegyűjtött, illetve összes versek kötetét, s publikálásra várnak a színművek, az összegyűjtött interjúk, nyilatkozatok, beszélgetések, valamint – alapos áttekintés után – a Svájci Nemzeti Könyvtárban őrzött levelezés is. Nem tudjuk, hogy ezek milyen természetűek és mélységűek, van-e irodalmi értékük a hozzá írott és a tőle származó leveleknek, ez utóbbiak pedig nyilvánvalóan magánkézben lehetnek. Hiányzik az íróról szóló részletes, a családi hátteret is alaposan feltáró életrajzi monográfia, a pályaképet felvázoló kötet, illetőleg a külföldi recepció áttekintése és az életmű-bibliográfia.

4. FILM, SZÍNHÁZ

Elsőként Eric Bergkraut svájci filmrendező kereste fel Agota Kristofot azzal a szándékkal, hogy dokumentumfilmet forgatna az életéről az eredeti helyszíneken. Ekkor készült el a *Kontinent K. – Agota Kristof, Schriftstellerin aus Europa* svájci dokumentumfilm 1998-ban, amely 55 percben elkíséri ezt a kemény, különös asszonyt és fiktív alteregóját Magyarországra, a gyermekkor színhelyére. Eric Bergkraut az eltűnt boldogság nyomába szegődik, és annak irodalmi megközelítését is beépíti a filmbe. Ehhez a dokumentumfilmet és a fikciót keveri. A filmet az ARTE csatorna közvetítette 1998-ban.¹⁷

A visszhang sikerességét szegélyezik a különböző adaptációk is. A Kőszegi Várszínház évek óta ébren tartja Kristóf Ágota emlékét: az első kőszegi bemutató magyarországi ősbemutató volt egy másik otthonkereső: Gergye Krisztián rendezésében. A Kőszegi Várszínház, a Nemzeti Színház és Gergye Krisztián Társulatának közös bemutatóját láthatta a közönség, *Egy elsurranó patkány* címmel. „A véletlenek összjátéka folytán Agota Kristof halálának napján – 2011. július 27-én – egyszeri és megismételhetetlen kortárstánc-előadás helyszíne volt Kőszeg: a kőszegi születésű Gergye Krisztián és társulata a zsinagógánál és a Kálvária-templomnál mutatta be *Feltépett múlt* című vallomásos, önkereső-öndefiniáló passziójátékát, amely egy mitológiai körbe vonja a történelmit és a nagyon személyest. Amikor a zsinagóga szomszédságában álló templomban megszólalt a harang, még nem is tudtuk, de Agota Kristofért is szól.” emlékezik – Ölbei Livia – Ágota Kristof halálára. Itt hangzott el Bódis Kriszta Kristóf Ágotához írt *Ötödik part* című műve. Az alkotók a kísérleti bemutató helyspecifikus sikerének tapasztalatából kiindulva a Nemzeti Színház Kaszás Attila Termében újra adaptálták az *Egy elsurranó patkány* című Agota Kristof drámát, bemutatójára 2012. október 14-én került sor. „Az *Egy elsurranó patkány* a kibeszéletlenség, ugyanakkor a túlmagyarázás drámája. Érzékenységgel és didakszis tologatja az el nem mesélt történet eseményeit, melyek nem időrendben követik egymást, hisz a szerző nem jelöli meg a történések idejét, bár egy nagyon is ismerős, éppen csak megnevezett, szinte elhallgatott kort idéz. A feldolgozatlan múlt abszurditását festi elénk. Ez a >>szürrealista történelmi játék<< mai olvasatában

lehetőséget ad egy olyan szabad színrevitelre, amelyben a tánc, a performativitás, a költészet és a zene olyan diskurzust folytathat, amely által legalább megkísérelhetjük feldolgozni egy diktatúra lélekre gyakorolt embertelen elnyomását. Az ideológiák kényszerében megélhető – a túlélés érdekében sokszor iróniával szemlélt – emberi viszonyok, hatalmi játszmák, hazugságok és önvallatások koreográfiája tárul a térben megosztott közönség szeme elé. A színházba emelt vasfüggöny installációja, az egymással szembe fordított közönség intim térhelyzete felfejtheti emberi gesztusaink értelmének színét és fonákját. Ami akkor kimondhatatlan volt, az ma is csak a költészet nyelvén képes célba, lélekbe találni.”¹⁸

A *Nagy Füzet* című regényből több színpadi adaptáció készült, Magyarországon 2013-ban a Szkéné Színházban mutatták be a Forte Társulat produkciójában a legsikeresebb rendezést. Agota Kristof érzelemmentesen és tárgyilagosan ábrázolt, kemény, kegyetlen világát Horváth Csaba koreográfus rendezése maradéktalanul visszaadja. Csak az első kötet anyagát dolgozza fel, nem úgy, mint a regény első magyar nyelvű színpadi adaptációja, a Szabadkai Népszínházban 2002-ben bemutatott *Nem fáj!* Ott Ilan Eldad rendezése feloldotta a regény tér- és időbeli elbizonytalanítását, s hangsúlyozottan délszláv, közelebről vajdasági közegbe helyezte a fiúk sorsát évtizedeken át követő cselekményt. Nem elsősorban a regény világának megjelenítésére törekedett, hanem a történet zárt jelenetes szerkezetű adaptálására és közvetítésére. Az igen erőteljes együttes színészi jelenlétnek és a remek alakításoknak – mindenekelőtt Pálfi Ervin és Ralbovszky Csaba az ikrek, illetve Karna Margit a Nagyanya szerepében – köszönhetően mégis nagyhatású produkció született. (A regény egy másik adaptációját 2007-ben a Színház és Filmművészeti Egyetemen mutatták be, a brüno vizsgaelőadást Forgács Péter rendezte.)

A Forte Társulatnak sikerült a regényből átmenteni a szikárságban, tényközlő egyszerűségben rejlő erőt, a mindennapi, apró szörnyűségeket és a legnagyobb traumákat is ugyanazon a szenttelen hangan elbeszélő alapállást. Krisztik Csaba és Nagy Norbert főszereplésével emlékezetes előadást láthatott a közönség. A 87 előadásból több, mint a fele volt látható a Szkénében, ezen kívül olyan rangos fesztiválokra és színházakba kapott meghívást a társulat, mint a bécsi Burgtheater, a berlini Tánc Fesztivál, a temesvári TESZT, de felléptek Kassán, Mariborban, Aradon és Thesszalonikiben is. Horváth Csaba első Szkéné-beli rendezését a kritikusok 2013-ban három díjra is jelölték: a legjobb független előadás, a legjobb előadás és a legjobb zene kategóriájában.¹⁹

A Szász János által készített filmadaptáció 2013-ban készült el, ennek köszönhető, hogy a szélesebb nyilvánosság előtt is ismertté vált a kisregény, olyanokhoz is eljuthatott, akik nem olvasták a művet. A *nagy füzet* műfaji megjelölése: 109 perces magyar–német–francia–osztrák háborús filmdráma. A téma hosszabb ideje foglalkoztatta a rendezőt, valójában nem megfilmesíteni akarta a könyvet, hanem megpróbálta az író teremtette regény élményét filmben

megfogalmazni. A filmet az Oscar-jelölt osztrák operatőr, Christian Berger fényképezte. Szász alkotása a 48. Karlovy Vary-i Nemzetközi Filmfesztiválon elnyerte a nagydíjat, a Kristály Glóbuszt és a magyar filmgyártás Oscar-díjra is jelölte. Sajnos az író már nem érthette meg a bemutatót, mert 2011-ben elhunyt.

Képzőművészeket is megihletett a mű, Szöllösi Géza – Dobos Tamás: *A nagy füzet*ből fotó- és kollázskiállítást rendezett a NEXART Galériában 2013 szeptemberében.

Nemcsak a legismertebb alkotásnak készült el a színpadi feldolgozása, hanem az emigrációs irodalom gyönyörű darabjának, *Az analfabéta* című önéletrajzi műnek is színházi bemutatója volt Párizsban²⁰. A visszhangos siker után hamarosan a Rózsavölgyi Szalon is műsorára tűzte a színpadi feldolgozást. 2017. március 28-án Agota Kristof műve először volt látható Magyarországon, a Rózsavölgyi Szalonban, Falusi Mariann előadásában és Galgóczy Judit rendezésében. A Rózsavölgyi Szalon bemutatója az 1956-os forradalom évfordulójára, az 1956-os Emlékbizottság támogatásával készült, s a színrevitelt követő évben Körmenden is bemutatták a monodrámát.²¹

5. KUTATÁS (VERSEK, REGÉNYEK, SZÍNMŰVEK, ÉLETRAJZ, ADAPTÁCIÓK)

A hazai irodalmi kutatások az említett okok (a nyelvváltás és az emigrációs stigmák) miatt hosszú ideig nem foglalkoztak Agota Kristof életművével, amikor *A Nagy Füzet* magyar fordítása megjelent, s amikor az író feltűnt a magyar irodalmi életben, épp akkor zajlott a rendszerváltozás is, a kánon átrendeződése és vele olyan nagy magyar emigráns írók újrafelfedezése, mint Márai Sándor. A figyelem Agota Kristofról elterelődött, s mivel írásművészete semmilyen vonulatba nem illeszthető be, sorstalanná, elszigeteltté vált a nagy elődök és kortársak közt. Míg a világirodalomban rögtön sikert aratott, addig itthon fenntartással és távolságtartással fogadták: „Valami idegenség, szokatlanság” érzékelhető műveiben, „nem tartozik a Kosztolányi–Ottlik–Mészöly–Esterházy-féle hagyományba, de nincs köze a népiekhez sem, és a hol többre, hol kevesebbre taksált realista hagyományhoz sem”²² – állapítja meg Deczki Sarolta. Agota Kristof viszonylag ritka jelenség a magyar irodalomban, olyan elszigetelődött szerzőkkel alkot közösséget, mint Határ Győző, Karátson Endre, Ferdinandy György, Kibédi Varga Áron, illetőleg a kortársak közül Tóth Benedek és Bartók Imre műveit értékeli hasonló módon a kritika. Ők mind elismert, pozitív fogadtatásban részesített művészek, de mégsem váltak kanonikus szerzővé.

Deczki idézett tanulmánya a főműnek tekintett *Trilógia* hazai recepcióját dolgozza fel, és annak három nagy hullámát különíti el. Ez a felosztás, „korszakolás” az életmű egészére is alkalmazható, ezért ezt a szisztémát alapul véve mutatom be a kutatás rövid történetét.

5.1. Az első hullám A *nagy füzet* befogadásának az időszaka, amely a *Trilógia* 1996-os teljes megjelenéséig tartott. Ebben az időszakban érdemi elemzések, tanulmányok nem születtek, könyvismertetések, rövidebb terjedelmű kritikák, esszébe hajló bírálatok láttak napvilágot rangos folyóiratokban: a *Jelenkorban*, a *Nagyvilágban*, az *Új Írásban* és az *Élet és Irodalom* című hetilapban. Természetes, hiszen a felfedezés, a megismerés és megismertetés volt a legfontosabb célja a recenzenseknek, lévén egy Svájcban élő, franciául író és ismeretlen magyar szerzőt kellett bemutatni, elfogadtatni a magyar közönséggel. A kritikusok a kisregényt remekműnek, megdöbbentő hatású háborús regénynek értékelik, műfaji besorolásával is foglalkoznak (parabolikus történelmi regényt, negatív fejlődésregényt, beavatásregényt látnak benne), illetve a szövegvilág mélységét, egyedi jellegét is kiemelik, a nyelvezet, a stílus művészi megvalósítása vált ki belőlük nagy elismerést. Karafiáth Judit²³ felhívja a figyelmet arra, hogy a mű a nem magyar olvasó számára is érthető, nincsenek konkrét helyszínek és szereplők megnevezve benne, ezáltal általános, elvont szinten értelmezhető, miközben a magyar olvasó pontosan tudja, hogy melyik történelmi időben és melyik magyar városban játszódik a történet. A kritikákban rendre szóba kerül a szerző nemzeti hovatartozásának kérdése is, hivatkozva Esterházy *Hitelben* megjelent, azóta sokat idézett cikkére. A záró gondolatokból idézek: „Agota Kristof nem magyar szerző, hanem svájci vagy francia, minthogy franciául ír. Azonban az emlékei magyarok, a táj, amit a szemében hordoz, magyar. Ami nem érték vagy érdem – hanem nagyon érdekes. Hogy van egy nem magyar író, aki magyar könyveket ír, hogy messziről nézi valaki ugyanazt, amit mi innét. De ezt csak melleleg említtem. És megkülönböztetett figyelmükbe ajánlom ezt a valakit, Kristóf Ágotát, azaz Agota Kristofot.” Egyébként épp a kilencvenes évektől, a globalizációs tendenciák érvényesülésekor kezd el foglalkozni az irodalomtudomány a saját diszciplináris határain belül olyan kérdésekkel, mint pl. a nemzeti irodalmak újfajta értelmezése (a nemzetállami modell hanyatlása), a transznacionális perspektíva felé nyitás, a migráció, diaszpóra, határok kérdései, amelyek Agota Kristof befogadását is új megvilágításba helyezik.

5.2. A második hullám a *Trilógia* megjelenésével indult (1996), a könyv Esterházy és Bodor Ádám rövid ajánlásával a fülszövegen került a könyvpiacra, amely után az oeuvre is kitüntetett figyelmet kapott, s megerősítette a magyarországi kedvező fogadtatást. Bizonyos értelemben az életmű ismétlésének tekinthető a *Tegnap* c. kisregény, összeolvasható a *Trilógiával*, amelynek a részei pedig egymást értelmezik, egymásba íródnak. Először 2000-ben adta ki a Magvető. A kritikákban a fő kérdés továbbra is az elidegenedés mint nyelvi tapasztalat, s előtérbe kerül a fikció világának újszerűsége, illetőleg a művek közötti szövevényes kapcsolat. Számos olvasat keletkezett, közülük a legérdekesebb a *Holmiban* közölt két bírálat, Doboss Gyula és Mekis Péter elemzése. Az írások boncolgatják a három regényt: *A nagy füzet*, *A bizonyíték* és *A harmadik hazugság*

összefüggéseit, megkísérlik felfedni a nehezen követhető belső logikát: „Mivel itt regények szerepelnek regényekben, illetve naplók a naplókban, és csaknem minden fontos szereplő ír, a főszereplő ikertestvérek maguk írók – valamiféle keretben feltalált nyitott sztoriként kell az egészzet tudomásul vennünk”²⁴ – állapítja meg Doboss, a narrációs technikát is bevonva a vizsgálatba. Ezek a recenziók a műfaj lehetőségein belül magas színvonalú értelmezést nyújtanak, foglalkoznak Agota Kristof epikai hagyományba való beillesztésével is. „A regény visszafelé tartó kompozíciója – a rejtélyekkel ránk kényszerített rekurzív olvasással vagy újragondolással – a pszichoanalízis gondolati konstrukciójának sémájára épül”. „E „pszichoanalitikus” posztmodern regényben szerves együttesben jelentkezik a szubjektum kérdéssé tévése az írói ábrázolás problematikusságával. A több lezáratlan regény egybecsúsztatása, egyetlen végérvényes megoldás kizárása a calvinói mintára emlékeztet. A szenttelen ábrázolás ambíciója, a szokásos idéző konvenciók eliminálása a francia újregényre, a betegségnek, mint szervező elvnek, a pszichoanalízis közhelyeinek alkalmazása Donald Thomas *Fehér hotel*-ére. Az önarckép becsempészése, egyúttal eltakarása a tournier-i megoldásokat juttatja eszünkbe”²⁵ – sorolja a lehetséges világirodalmi párhuzamokat és mintákat Doboss. A másik bírálat szerzője, Mekis Péter²⁶, szöveg- és műfajpoétikai kontextusban, a Žmegači regényelméletre alapozva végez nagyon körültekintő elemzést. Felhívja a figyelmet a *Trilógia* darabjai között a szembetűnő minőségromlásra, értékítélete szerint (amely sokak véleményével egyezik) a második és a harmadik regény meg sem közelíti *A nagy füzet* esztétikai színvonalát.

A *Trilógia* kihívások elé állította a kutatókat és az olvasókat, szerkezeti és narrációs sajátosságaival, egymásba nyíló lehetséges világaival. Sántha József a könyvből áradó apatikus szomorúság ellenére az önkeresés, önmagára találás regényének nevezi a *Trilógiát*, mert Agota Kristofnak azok az énejei „akik sohasem érthettek át az íráságra, valami apró, láthatatlan kis adalékokkal mégis jelen lesznek ebben a világban, ahol Claus vagy Agota Kristof a hivatást, végső soron pedig önmagát találja meg.”²⁷

A recepciónak ebben a második szakaszában jelennek meg a *Trilógia* után azok a művek, amelyek az életút és az életmű teljesebb megértésében segítenek. Ezek a *Tegnap* (2000), *Az analfabéta* (2007) és a *Mindegy* (2007) című kötetek. A színpad is felfedezi és reklámozza a *Trilógiát* (gondolok itt a szabadkai magyar nyelvű ősbemutatóra, a Színház- és Filmművészeti Egyetem vizsgálóadására).

Összegezve ennek a szakasznak a jellemzőit: a kritikusok egybehangzó megállapítása, hogy Agota Kristof koherens, egynemű prózát működtet mind tematikailag, mind az alkalmazott prózapoétikai eljárások értelmében. A *Nagy Füzetet* tartják a legértékesebb alkotásnak az addig megjelentetett művek közül. Világirodalmi jelentősége miatt Agota Kristof munkásságát megpróbálják beilleszteni a honi epikai hagyományba, és több műfajpoétikai irányultságú írás

mutatja, hogy a megközelítések egyre mélyülnek. Az értő kritikák és a sikeres színpadi feldolgozások hűséges olvasókat, illetőleg újraolvasókat szereznek, illetőleg új olvasati lehetőségek fele nyitnak utat az életműben.

5.3. A harmadik periódus a 2010-es évekre tehető, amikor az egyes művekről írott szövegelemzések szaktudományos igényűvé válnak. Különböző elméleti keretben, több tudományág bevonásával fellendül a kutatás, a kiadás, megsza- porodnak a tudományos és színvonalas, nagyobb lélegzetű publikációk. A kutatók egyre elmélyültebben foglalkoznak az emigrációs tapasztalatok kérdéseivel, az emigráció szerkezeti, a teljes magyar irodalom térszerkezetét érintő problémákkal, s egyre inkább felülvizsgálatra szorítják a nemzeti irodalom fogalmát. Ennek ellenére Agota Kristofról nem mondják ki az ítések és az irodalomtörténészek, hogy életműve a magyar irodalom teljes jogú részévé vált, csak azt konstatálják, hogy nincs az őt megillető helyen.

Megindulnak az elméleti trendek felőli kutatások: a transzkulturalizmus-kutatások, amelynek kontextusában a következő kulcsfogalmak kerülnek elő: a poszt- és transznemzetiség, extraterritorialitás, nomadizmus, másság/idegenség, két-, több- és transznyelvűség, hibridizmus, (poszt- és transzjmigráció). A migrációs elméleteken túl a kutatók a testelméletek, a térpoétika, a műfajelmélet, a narratológia irányából közelítenek a szövegekhez, illetőleg nyelvészeti (nyelvi agresszivitás), funkcionális kognitív stilisztikai (a szenvtelenség jelentésrétegei) témájú tanulmányokkal is gazdagodik a recepció. Külön alfejezetet igényelne ezeknek munkáknak a rövid bemutatása, hogy melyik, milyen szempontból gazdagította az életműkutatást.

A Szász János rendezte film bemutatója után az adaptációkról, a színpadi feldolgozásokról tudományos igényű írások születnek. Napvilágra kerül egy kis életrajzi könyvecske, amely Kristóf Jenő visszaemlékezése segítségével állít emléket Agota Kristofnak²⁸.

Önálló kötetet kitevő azon tanulmányok száma, amelyek a legfontosabb és legnépszerűbb művekről szólnak, azonban felfedezetlen még a versek és a novellák feldolgozása.

Összességében tehát a harmadik periódusról elmondhatjuk, hogy egyre gazdagabb betekintést kaphatunk az Agota Kristof-világba, életrajzát is pontosabban, szinte részleteiben ismerjük. Megváltoztak a kutatás lehetőségfeltételei, a recepció oldal is kiszélesedett, a korábbi irodalomtörténeti és elméleti jelenségek új keretekben való újragondolását láthatjuk.

6. KULTUSZ ÉS RECEPCIÓ

Agota Kristof irodalmi köztudatba emelése itthon Esterházy Péterrel kezdődött, a már említett, 1990-ben megjelent írása kulcsfontosságú szerepet játszott abban, hogy az író az érdeklődés homlokterébe került. Esterházy alakja, pro-

minenciája alkalmas volt arra, hogy Agota Kristof a lehető legnagyobb közfigyelmet, munkássága az Esterházy álláspontját megerősítő helyeslést, illetve kedvező fogadtatást váltsa ki. A másik rangos ajánlója Bodor Ádám volt, akinek nyers, abszurdba hajló, eredeti epikai világot (narratív struktúráit, térpoétikáját) gyakran hasonlítják Kristóf Ágota poétikai eszköztárához.

Másfél évtizeddel később Petőcz András az *Élet és Irodalomban* 2006. június 30-án megjelent tanulmánya (amely ugyanazon év márciusában francia nyelven az Hauters című irodalmi folyóiratban is napvilágot látott) keltett komolyabb visszhangot, bemutatva a kortárs frankofón irodalom legismertebb szerzőjét, akinek regényei akkor már a német, japán, sőt a koreai eladási sikerlisták élére kerültek. Petőcz András elemzi az írónak a nyelvhez való viszonyát, már itt idézi azt az önéletrajzi Agota Kristof-kötetet, *Az analfabétát*, amely 2007-ben Petőcz-fordításban lát napvilágot a Palatinusnál. Ezek szerint Kristóf Ágota a „kultúra letéteményesének, az emberi létezés legfontosabb szimbólumának” tekinti a nyelvet, és kisgyerekként ez a nyelv számára kizárólagosan a magyar: „Nem tudtam elképzelni, hogy másik nyelv is lehet, hogy emberi lény kimondhat olyan szót, amit én ne értenék meg.” Ehhez képest vált végül francia nyelvű alkotóvá. Különös, hogy a nyelvváltásnak a valódi okát, a mélyebb indítékokat nem tudjuk, ahogy számos rejtély övezi írásművészetét is.

Tverdota György *A komor föltámadás titka* című (1998-as) kötete a József Attila-kultusz keletkezésének, működtetésének természetrajzát tárja föl. Ha a József Attila-kultusz kialakulásának egyik legfőbb mozgatórugója a (tragikus halál okán érzett) büntudat volt, akkor Ágota Kristóf életpályájának, életművének befogadása – más okokból – Vas megyében belülről fakadó, fontos, elvégzendő, némi büntudattal is összefüggő – be sosem fejezhető – feladat.

6.1. Kőszeg

A szűkebb páttriában: Kőszegen az első lépéseket a közönség megnyerésére, a nyilvánosság előtti elfogadtatásra az jelentette, hogy megalakult egy kisebb testület, konkrétan az ISES Alapítvány és az Európa Ház Unesco Tanszékének részeként 2011-ben jött létre az a kutatóműhely, amely Kristóf Ágota életművének ápolásával foglalkozik. A Kristóf Ágota Műhely célja, hogy „kutatási programjai és az azokhoz kapcsolódó, azokból táplálkozó rendezvényei révén feltárja és megismertesse az írónő életművét; hogy Kristóf Ágota életét és művét emblémává emelve európai kutatóbázissá váljon, emellett a nyugat-pannon térség meghatározó kulturális intézménye legyen, amely rendezvényeivel hatékonyan hozzájárul a térségi identitás értelmezésének kérdéseire, s egyben kiegészítse, segítse a tágabb régióban a Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ bölcsészkarja és az ISES Alapítvány által folytatott felsőoktatási tevékenységet” – olvashatjuk a hírt a megalakulásról tudósító szombathelyi napilapban, a Vas Népében 2011. december 12-én. A műhely kutatás- vezetői:

dr. Bokányi Péter, dr. Füzfa Balázs, prof. dr. Láng Gusztáv voltak. Az alkotói közösség a megalakulást követően sokáig nem adott jelet magáról, mindaddig, amíg a másik iskolaváros: Szombathely is foglalkozni nem kezdett Kristóf Ágota Szombathelyhez kötődő múltjának feltárással: publikussá vált, hogy a Kanizsai Dorottya Gimnázium (abban az időben a Szombathelyi Állami Általános Kanizsai Dorottya Leánygimnázium) egykori diákja volt az akkor már Kossuth-díjas író. Mondhatnánk: két város jó értelemben vett vetélkedésbe kezdett annak kiderítésére, hogy melyikük „szülöttje”, felfedezettje, rejtett kincse is a világhírű alkotó. Természetesen Kőszeg került ki „győztesen” ebből a nemes rivalizálásból, hiszen Ágota Kristof kötődése a határmenti városkához egészen legendás volt. Itt teltek a felhőtlenek nem nevezhető, de mégis emlékezetes, boldog gyermekkori évek, ez volt az otthona, ide vágyott vissza. Ma már köztudott, hogy K. város nem más, mint Kőszeg, a regények pontosan meg nem nevezett, ám könnyen beazonosítható helyszíne, ahogy emlegette: „a világ legszebb városa”, természetes, hogy a városka terei, utcái tűnnek fel a novellákban is, amelyek egyszerre kézzelfogható realitásként és mitikus látomásként jelennek meg a művekben. „Kőszegét öröktől fogva szerettem. Csakis ezt a várost érzem közel magamhoz. A kőszegi élet szép álmom lett volna.” – nyilatkozta egy interjúbán. S azt is tudjuk, hogy az író nő itt kívánt volna idős korában ingatlant vásárolni, sajnos egészsége megrendült, már csak végső nyughelyére térhetett vissza. „Derékalja” a szülőföld lett, a kőszegi temetőben helyezték örök nyugalomra. Az eredeti fejfára magyarul került fel a neve, ám amikor néhány évvel később, 2015-ben Attila öccse is elhunyt, a család állíttatta közös síremlékre már a nemzetközi szinten is ismerősen hangzó Ágota Kristof felirat került. A város büszke arra, hogy Ottlik Géza mellett Ágota Kristof is otthonra lelt benne, hogy Kőszeg beleíródott a művekbe, főhajtásul 2011 novemberében, a királyi városnapjára ünnepségen posztumusz díszpolgárává fogadta a világhírű író.

A kutatócsoportban folyó munka akkor vett újabb lendületet, amikor 2022-ben újjáalakult, Sümei István senior kutató kapott megbízást a kutatás összefogására, s pályázati támogatással több fiatal doktorandusz (Polyák Enikő) és irodalomtörténész (Czetter Ibolya mint meghívott, Deczki Sarolta, Kovács Ágnes mint támogatott kutatók) is bevontak a projektbe. Rendszeres összejöveteleken kutatási beszámolókat, tervek készültek, Facebook oldal hoztak létre, ahol az aktuális eseményekről tájékoztatták a nyilvánosságot. A szombathelyiek ötletére és vezetésével megszervezték, kőszegi irodalmi sétát követően 2022. október 17-én a Festetics-palotában Szalon-estet szerveztek, ahol sor került a bemutatkozásra, az egyéni kutatások ismertetése mellett szó esett a regények fordítási nehézségeiről, illetve a magyar és külföldi fogadtatástörténetéről is, továbbá arról, hogy hogyan lehetséges integrálni a helyi kutatásokat a nemzetközi, kurrens irodalom- és kultúratudományi kontextusokba. Az utolsó bejegyzés 2023. július 27-i keltezésű, azóta nem találtam újabb információt, s a Fel-

sőbbfokú Tanulmányok Intézete honlapján a Kutatás és tanulmányok, Jelenlegi projektek címnél sem bukkantam rá a kutatócsoporttal kapcsolatos hírekre. Úgy tűnik, változó aktivitással, szeszélyes fellángolással, a támogatás függvényében működik a műhely. Örvendetes viszont, hogy az említett oldal hírei közt értesülhetünk arról, hogy az író kedvenc hoteljében, az Írott-kő Szállóban emlékszóbat avattak 2023-ban²⁹, s a kőszegi kulturális hagyományok feltárásával párhuzamosan a Kristóf Ágota-kutatást is igyekeznek napirenden tartani. A folyamatosan ismétlődő ünnepek, a tiszteladás alkalmi szavatoják, hogy a nyilvánosságban is gyökeret ereszhessen az Agota Kristof-kultusz.

A hagyomány- és az emlékezetápolás jegyében indult az Írott-kő Natúrpark kezdeményezésére az irodalmi séta-program a Kőszeg rejtett kincsei sorozatban, a túra útvonala során a résztvevők bejárták³⁰ azokat a helyszíneket, amelyek A Nagy Füzetből és az életraj alapján ismerősek: az Árpád téri háztól a vár tövében található borospincén át az Andalgóig, Nagyanya feltételezhető házának helyéig.

Elgondolkodtató, a kultusz változékony mozgását mutatja, hogy a kutatócsoport egykori, fiatalon elhunyt vezetőjének, Bokányi Péternek 2021-ben kiadott, *„végtére hazatérek – Vas megye irodalmi emlékei* című könyvében miért nem szerepel a kőszegi és szombathelyi kötődésű író. Főként, mert a kötet célja, hogy a szélesebb közönséget megszólítva, képekkel illusztrálva mutassa be egy régió, Vas megye irodalmi múltját. Ebben a kiadványban Agota Kristof munkásságának egy fejezet mindenképpen járt volna.

6.2. Szombathely

Az életrajzból tudjuk, hogy az apa, Kristóf Kálmán 1948-as bebörtönzését követően a család széthullott, a „gyermekkor aranyfonala” széjjelszakadt, az anyának gondoskodnia kellett a gyermekek eltartásáról, elhelyezéséről és taníttatásáról. Ágota ekkor került az idegen nagyvárosba, Szombathelyre, bentlakásos kollégiumba, az itt töltött 5 év életének meghatározó időszakát: a fiatalságot, a felnőttkorba lépést és az első szerelmet jelentette. A szombathelyi Állami Általános Kanizsai Dorottya Leánygimnázium diákjaként verseket és kis jelenezteket írt, amelyeket óráközi szünetekben adtak elő. Titkos naplót is vezetett, olyan titkosírással, amelynek megfejtését később maga is elfelejtette, erről a bátyjával való levelezés során bizonyosodott meg. Nem emlékezett jó szívvél a középiskolás korára, mert keserőséggel, fájdalommal, elválással, megannyi traumával párosult a változás. „Ez az internátus nem valami gazdag lányoknak való intézet, épp ellenkezőleg. Olyan, mintha félig kaszárnya, félig meg zárda volna, átmenet az árvaház és a javítóintézet között. Körülbelül kétszázan vagyunk, tizennégy és tizennyolc év közötti lányok, ingyenes állami ellátást, szállást és ételt kapunk. Hálótermeink minimum tíz-, maximum húszszemélyesek, az emeletes ágyakon szürke takarók, szalmazsákok. Keskeny fémszekerényeink

a folyosón állnak” – számol be a sanyarú körülményekről önéletrajzában. Szombathely is bekerült tehát az életműbe, sajnos a lesújtó történelmi és családi események miatt nem felmagasztaló értelemben.

Amikor A *Nagy Füzet* magyar fordítása megjelent, az író nő nevét Szombathelyen egyáltalán nem ismerték³¹, nem is hallottak róla, de még a helyi kultúra iránt érdeklődők vagy az irodalom iránt elkötelezettek közül is csak nagyon kevesen tudtak néhány információt róla. Sokat jelentett, hogy a helyi sajtó mindig beszámolt azokról a lépésekről, amelyek vele kapcsolatban történtek itthon és a nagyvilágban, s lassan az ismeretlenségből a helyi köztudatba is bekerült.

Az író nő kultikus tisztelete, munkásságának kiemelkedő megbecsülése azzal kezdődött, hogy a Kanizsai Dorottya Gimnázium felfedezte, hogy a világhírű alkotóban egykori diákját tisztelheti, s szerette volna, ha közfigyelmet kaphatna Agota Kristof személye és életműve. Ennek érdekében igyekeztek Szombathelyt is bekapcsolni az író nővel kapcsolatos rendezvénysorozatba. Ilyen eseménynek számított, amikor Szász János A *nagy füzet* című filmjének premier előtti díszbemutatóját 2013 szeptemberében Szombathelyen tartották, az Agora Filmszínházban. Az Agota Kristof *Trilógiájának* első művéből készült, a Karlovy Vary Nemzetközi Filmfesztiválon fődíjat, a Kristály Glóbuszt nyert filmadaptáció bemutatóját sokan kísérték figyelemmel, telt házat vonzott a rendezvény.

A következő évben a kultuszt építők 2014. március 27-én a Kanizsai Dorottya Gimnázium és Baráti Körének kezdeményezésére a Kossuth-díjas író nő érettségi vizsgájának 60. évfordulója alkalmából tudományos konferenciával egybekötött emléktábla avatással állítottak méltó emléket az iskola egykori diákjának. A város hathatós támogatásával két évvel később a konferencia anyagából képes emlékkönyv is készült: *Elindultam szép hazámból...* címmel, amelynek díszbemutató ünnepségére meghívták az író nő családtagjait, a rokonokat is.³² A konferenciával egy időben megszületett az elhatározás, hogy a gimnázium és a KDG Baráti Köre elevenen tartja azt az érdeklődést, amely az egyébként már régóta világhírű Kristóf Ágota hazájában, Magyarországon Szász János filmje után lobbant föl igazán. Sokat tett a felfedezés, a megismertetés, a népszerűsítés érdekében az a lelkes közösség, amely nyomába szegődött Kristóf Ágota múltjának, bejárva azokat a helyszíneket, amelyek a gyermekkortól a haza elhagyásáig vezettek. A nyomkeresésben Kiss János címzetes igazgató, Kristóf Ágota első nyilvános kőszegi (egyúttal magyarországi) szereplésének elősegítője kalauzolta a kultusz elindítóit, követőit. Ő kísérté Kőszegen a 90-es években azt a svájci rendezőt is³³, aki Kristóf Ágotáról forgatott dokumentumfilmet. Ezekből a „bejárásokból” nőtte ki magát a már említett irodalmi séta, amely Kőszegen és Szombathelyen is több alkalommal nagy érdeklődés kíséretében lezajlott.

„Kristóf Ágota emlékezetének fönntartását illetően még a tanulási időszakban vagyunk. Az emlékezés rituáléi még nem kövesedtek meg” – állapítja meg Ölbei Lívia, sőt, olyannyira a kezdetén voltunk az alkotóval való megis-

merkedésnek, hogy felkérést kaptam a várostól egy rövid élettörténet megírására a „Híres szombathelyi nők” sorozatban, a Szülőföld Kiadó gondozásában. A huszonkét kötetesre tervezett sorozat 15. darabjaként 2016-ban jelent meg a könyvecske, amely gazdag személyes képanyaggal illusztrálva, Kristóf Jenő visszaemlékezése nyomán született meg.³⁴ Ennek a kötetnek köszönhetem, hogy a családhoz személyes kötődésem alakult ki, megismerhettem a távolabbi rokonságot is. Ezen túl sok meghívást kaptam a megyén belül, illetve azon túlról is, többek közt Pápára, a család felmenőinek lakhelyére, igyekeztem megismertetni az életutat és az életművet a szélesebb nyilvánossággal. Ezek nyomán természetes, hogy Kristóf Ágota neve megjelent a magyar szakos pedagógusjelölteknek³⁵ meghirdetett egyetemi tematikáimban is, több hallgatóm választotta szakdolgozata témájaként a *Trilógia* értelmezését, illetve szűkebb nézőpontot találva, a nyelvi megformáltság, illetve eszköztelenség vizsgálatával is többen foglalkoztak azóta. Szabadon választott, fejlődépszichológia egyetemi kurzust vezettem pszichológus kollégámmal 2 éven át, Kristóf Ágota regényének feldolgozásából. Rendszeresen tartok előadásokat a Kanizsai Dorottya Gimnáziumban, nyugdíjas egyetemeken, 2022-ben Sümegi Istvánnal közösen a kutatók éjszakája programsorozatába is felvettük az oeuvre népszerűsítését³⁶, idén pedig egy sétával induló, kisebb konferenciával és felolvasó üléssel folytatódó megemlékezést tartottunk a Berzsényi Dániel Könyvtárban november 21-én.

A *Trilógia* több országban kötelező iskolai olvasmány, Svájcban kötelező, Franciaországban választható kötelező olvasmány kiskamaszok számára. A *nagy füzet* számos helyen, különösen az ázsiai országokban a kortárs világirodalom egyik alpművének számít. Magyarországon ez a népszerűség és ösztársadalmi elismertség nem következett be, s ma is komoly vitát ingerel, hogy a középiskolás korosztály kezébe adható-e egy ilyen nehéz, felbolygató olvasmány. Ha a szaktanárnak van bátorsága a kortárs irodalom témakörbe felvenni az író pálya-képének bemutatását, a jelenleg hatályos törvények szerint választható érettségi tétel lehet középfokon.³⁷

7. A KULTUSZROMBOLÁSI KÍSÉRLET

A Kristóf Ágotáról szóló diszkurzusba a hosszabb ideig egyöntetűséget képező, rokonszenvező tisztelgés mellett – az élettörténet visszás momentumaira és homályos részleteire rákérdező – másik hang is vegyül. Az előbbi beállítódás a kultuszra jellemzően elismerő, tisztelgő, értéktelítő beszédmódot feltételez, az utóbbi lekicsinylő, értékmegvonó, vádoló hangnemet is használ. Először Mátay Mónika történész mondta ki, amit az életrajz és Kristóf Attila nyilatkozata is csak sejtetett: hogy Ágota Kristóf apja fiatal lányok molesztálása, vagyis gyermekrontás miatt, s nem politikai okokból ült 4 és fél évet börtönben. A család nem adott egyértelmű magyarázatot a történetekre, emlékeztük szerint ez

egy „mondvacsinált, szerencsétlen”³⁸ ügy volt, amit igyekeztek eltakarni, családon belül is agyonhallgatni, hogy könnyebben elviseljék a rájuk nehezedő nyomást, a szégyenérzetet. De a mendemondákon, a nem mindig megbízható értesüléseken alapuló sajtóközleményeken túl rendőrségi és levéltári dokumentumok állnak rendelkezésre, amelyek a példátlan erkölcsi botrányt, az apa bűnösségét igazolják. A személyiségi jogok tiszteletben tartása miatt Mátay Mónika tanulmánya³⁹ diszkréten szólt az esetről, az említett, hiteles forrásokat nem használta fel. Nem volt ilyen kíméletes Lepold Andrea, aki könyvet írt a témáról⁴⁰, a bűntény körülményeiről: *A Nagy Füzet kísértetei, Egy elhallgatott bántalmazássorozat története* címmel. Művét tényfeltárássá szánta, ámde próbálkozása sokkal több és kevesebb is lett annál. Több, mert indulata hevében téves következtetéseket vont le a faktumokból, szembesítette, sőt behelyettesítette a biográfiai tényeket és az életrajz valós szereplőit a művekben csupán fikcióként létező világ faktumaival és teremtett alakjaival. Az irodalomtudományban ezek szétválasztása alapvetés, elemi követelmény, a kultuszra viszont jellemző tipikus megnyilvánulás az élet és a mű közvetlen megfeleltetése, egymásra vetítése, a textualizált és a biográfiai én összemosása. Lepold azonban itt nem állt meg, az alaptalan feltételezéseket tovább gondolva történeteket koholt, fals kimenetelű elemzésekbe és következtetésekbe bocsátkozott, súlyos vádak, ítéletek fogalmazott meg, jóval túllépve egy oknyomozó riporter vagy újságíró illetékességét.

És kevesebb is a könyv egy oknyomozásnál, mert a néhány oldalas dokumentáció nyilvánosságra hozatalával és egy sértett, valamint egy volt osztálytárs nyilatkozatával ki is merül az eset tárgyalása a kétszázötven oldalas könyvben. Arányt és műfajt tévesztett Lepold Andrea missziója teljesítése közben. Talán az áldozatok előtt akart tisztelegni, vagy igazságot akart szolgáltatni a traumán átesett embereknek? A könyv – téziseit felsorakoztatva – nem kevesebbet állít, mint hogy egy beteg, traumatizált tudatú szerző perverz műve a *Trilógia*, amely megrontja, pedofíliára és szexuális aberrációra érzékenyíti a magyar ifjúságot. Közvetve azt is állítja, hogy akik mindaddig nem erre a konzekvenciára jutottak, azok – finoman fogalmazva – képtelenek a tisztánlátásra. Innen már csak egy lépés az a következtetés, hogy Agota Kristof nem méltó a megemlékezésre, ünneplésre. Végző összegzésben: Lepold Andrea könyve a kanonikus pozíció meggyengítését célozza meg, nyílt kultuszrombolási kísérlet, hitelrontás, akár ellenkultuszként is definiálható.

8. HOVATARTOZÁS, SIKER ÉS/VAGY MELLŐZÖTTÉG

Kristóf Ágota sorspéldája abból a szempontból is tanulságos, hogy milyen módon kerülhet be egy elszánt alkotó az irodalom világába: hogy szólhat magyarként a világhoz, milyen módon válhat az ismeretlenségéből híres személyiséggé, tanult

idegen nyelven világhírűvé. Tudatosan, konzekvensen készült az írói pályára⁴¹, már négyévesen megtanult olvasni, narratív fantáziája jóval fejlettebb volt, mint a vele egykorúaké.⁴² Kora gyermekkorában költői ambíciókat táplált, elhatározásában erős apai minta állt előtte, hiszen Kristóf Kálmán is írt verseket, amelyeket helyi fórumokon publikált, illetve komoly pedagógiai-nevelésméleti, - módszertani tanulmányokat tett közzé az Evangélikus Népiskola című folyóiratban.⁴³ „Tizenhárom éves koromban kezdtem el írni” – nyilatkozta Kristof Riccardo Benettininek egy vele készített interjúban. Az internátusba kerülve a napló lett az önkifejezés, az intim kommunikáció egyetlen formája, s hogy mások ne férhessenek hozzá legféltebb titkaihoz, titkosírással jegyezte fel gondolatait. Az 1956-os emigrációt követően a svájci tartózkodás első éveiben a francia nyelvvel folytatott komoly küzdelmet, mert „analfabétává” vált, hiszen sem írni, sem olvasni nem tudott a választott idegen nyelven, anyanyelven nem kommunikálhatott, óragyári munkásként pedig mélyre kellett temetnie művészi ambícióit. Anyanyelve és az idegen nyelv között ellenséges viszony alakult ki, a francia folyamatosan „gyilkolta” a magyar anyanyelvét. Bár új hazájában főként az asztalfióknak írt, költeményeit a Párizsban megjelenő Irodalmi Újság és a Magyar Műhely közölte. Miután megtanult franciául, francia nyelven kezdett el írni, először hangjátékokat és színdarabokat, majd elbeszélő műveket. A kisebb történeteket, önálló jeleneteket egybefűzve született meg *A Nagy Füzet* narratívája, amelynek kéziratát ismeretlenként küldte el négy kiadónak. A hosszas várakozás és a sok elutasítás után meglepetésként érte, hogy a Seuilnél kedvező fogadtatásra talált, s egy csapásra ismertté tette a nevét. Példátlan karriert futott be néhány év leforgása alatt: a francia irodalmi kritika Becketthez és Ionescóhoz hasonlítja, és a XX. század vége egyik legfontosabb alkotójának tekinti.

A magyar irodalmi hagyományban elfoglalt helyzete, hovatarozása nem tükrözi ezt a nemzetközi sikert, több róla szóló írásban előkerül a méltatlan bánásmód, s megkísérlik beilleszteni az irodalomtörténet áramába. Többen Bodor Ádám prózájához hasonlítják írásművészetét⁴⁴, van, akit a prózai művei (bizonyos vonásokban) Bánk Zsuzsa alkotásaira emlékeztetnek⁴⁵, verseivel kapcsolatban pedig Charles Reznikoff orosz zsidó származású amerikai költő objektív költészetét említik. Nevezik Jan Fosséhoz, Marguerite Durashoz és Annie Ernaux-hoz⁴⁶ közeli alkotónak. Esterházy Csáth és Cocteau művészetére asszociált *A nagy Füzetet* olvasva, Láng Zsolt⁴⁷ pedig Alessandro Baricco *Selyem* című regényét vonta párhuzamba Agota Kristof *A Nagy Füzet* című regényével. Mátay Mónika Thomas Bernhard, Kafka és a Grimm fivérek világával köti össze Agota Kristof stílusát. Doboss Gyula pedig a lehetséges világirodalmi előzményeket sorolva Italo Calvino szövegalkotását, Dylon Thomas *A fehér hotel* című regényét ajánlja figyelmünkbe. Sántha József egzisztencialista megközelítésben Camus és Sartre ábrázolásához hasonlítja a magány és az önkeresés drámájaként is olvasható Trilógiát. Az írónő realizisztikus látásmódjáról pedig Móricz parasztnovelláinak egyszerű, rideg környezetrajza idéződik fel benne.

Boka László Papp Sándor Zsigmond, Bodor Ádám és Agota Kristof prózavilágának közös sajátosságait, az elbeszéléstechnikák analóg vonásait vizsgálja, a művekben a téridő alakzatok és egyéb motívumok hasonlóságai, az alkalmazott narratív eljárások összefüggései alapján az írói világképek és eszköztárak kapcsolódásait tárja fel. Toldi Éva, Agota Kristof, Terézia Mora és Melinda Nadj Abonji kötetében a migráció során új perspektívába került identitásuk definiálásával, hovatartozásuk kérdésével foglalkozik, Földes Györgyi a migráns lét textualizálásának műfaji kérdéseit járja körül Földes Jolán és Agota Kristof műveiben.

A kínálkozó párhuzamok ellenére azt is megfogalmazzák a szakemberek, hogy valójában senkihez sem hasonlítható, egyedi univerzum az övé⁴⁸, érthetetlen, hogy nem tartják számon a kiérdemelt pozíciót betöltő személyek között. A frankofón irodalomban a legrepresentatívabb alkotók közt szerepel, a megmerevült magyar irodalmi kánonban azonban megjelenése óta bizonytalan a helyzete, színpadi világa körül sem teremtődött olyan atmoszféra, amely igazi sikereket hozott volna.

Vajon mi az oka, hogy példátlan világsikere ellenére jóformán visszhangtalan maradt, hogy ez ideig nem történt meg az életmű beolvasztása a magyar irodalomba? Pedig csaknem minden méltatója elismeri ragyogó tehetségét, valamennyien kiemelik írásművészetének bravúrját *A Nagy Füzet* lenyűgöző eszköztelensége miatt. Továbbá olyan témákkal jelentkezett – mint a nyelv és identitás, kétnyelvűség, önazonosság és hasadtság, emigráció és idegenség, emlékezet és traumafeldolgozás stb. –, amelyek az utóbbi évtizedekben a tudományos kutatásban az érdeklődés homlokterében állnak. Kérdésfeltevései az ugyancsak kurrens transznacionális, transzkulturális értelmezési keretben különösen ösztönzően hatnak a szövegek újragondolására.

Mellőzöttsége csak részben magyarázható azzal, amit szintén kiemelnek a vele foglalkozó írások, hogy műveinek befogadása nagyobb erőfeszítést igényel, hogy olvasmányosnak egy cseppet sem nevezhetők a regények⁴⁹, világa depresszív, sötét, hangja, stílusa szélsőséges, megrendítő, felforgató, kegyetlen, szikár. De épp ez a hátránya vált előnyére, Fejtő Ferenc megfogalmazásában: „Az embertelen, lealázó szenvedések elbeszélésének elegáns egyszerűsége pokoli és költői egyszerre”⁵⁰, mondhatni könyörtelenül szép. Ellentmondásos, megosztó vele kapcsolatban a kritika: könyveit felkavarónak és egyszersmind lenyűgözőnek tartják szadisztikus szépségükkel.

Hátrányosan érintette a magyarországi megítélését, hogy nyelvváltóként a magyar irodalomtörténetekben a „veszteséglistára” került, sajnos általában is elmondható, hogy a nemzeti hovatartozás bizonytalansága, a nyelv elhagyása marginalizálódáshoz vezethet. „A nyelvváltás valóságos „második születés”, megszabadulás régi énünktől, egyben régi hibáinktól is, ezáltal gyakran morális jelentéssel ruházódik fel – magyarázza ezt az összetett jelenséget Bende. De távolsághoz, szimbolikus értelemben vett szakítást is jelent az író régi kul-

túrájával szemben, egyúttal otthonteremtést, meggyökeresedést egy új kultúrában.”⁵¹, ami felfogható úgy is, hogy hűtlenné vált.

A befogadás nehézségének irodalmon kívüli oka is lehet: történetesen az író markáns személyisége, aki nyilatkozataiban ugyanolyan szikár, nyers és szűkszavú volt, mint a regény oldalain, egyáltalán nem volt „nyilatkozó” típus, de ha szólt, nem rejtette véka alá őszinte véleményét. Szókimondása szokatlan, sokakban megütközést kelt, nem tartják „szalonképesnek”, hogy női szerző léte nem nőies témákkal jelentkezett, hogy nőként felvállalta a tabutémákat, legyen szó incesztusról, pedofiliáról, szodomista és mazochista élvezetről vagy egyéb skizofrén cselekedetéről. Az apa bűntette okozta trauma és botrány – úgy vélem – kevésbé befolyásolhatta a vele kapcsolatos beállítódást, mert hosszabb ideig nem volt köztudott, hogy mit követett el, ugyanakkor a sajtóban felbukkanó célzások gyanút kelthettek Kristóf Ágota zürös magánélete körül.

ÖSSZEGEZÉS

Agota Kristof magyarországi fogadtatása egy világhírű, de itthon – a szélesebb közönség előtt – ismeretlen írórsors ellentmondásos példájával szembesít bennünket, személyében egy elnyomott, megalázott, de ambícióit fel nem adó, magányos, öntörvényű nő szabadságküzdelmét és érvényesülési harcát láthatjuk. „Hiány és telítettség, idegenség és otthonosság, önazonosság és hasadtság, rejtőzködés és kitárulkozás küzdelme az életmű” – állapítja meg találóan Ölbei Livia.⁵² Igazat kell adnunk abban, hogy ez az ellentmondásosság nem kizárólag, talán nem is elsősorban az életrajz felől olvasható.

Vajon a recepciójának lesz-e olyan időszaka, amikor a magyarországi megítélésében átértékelés következik be, s bekerülhet a nemzeti irodalmi panteonba?

JEGYZETEK

- 1 Agota Kristof, *Az analfabéta*, Palatinus, 2007, Fordította és az utószót írta Petöcz András, 56.
- 2 A *Nagy Füzet* c. mű a világ negyven nyelvére lefordítva széles körű olvasóközönségre talált. Deczki Sarolta, *Határon: Agota Kristof Trilógiájának recepciója Magyarországon* című tanulmánya (HÍD, 2023, 1, 123-132.) említi, hogy 2009-ben négy német kritikus írt olyan női szerzőkről egy esszékötetet, akik különösen fontosak a világirodalomban. Agota Kristof jelen van ezen a toplistán, benne van az első százban.
- 3 Számos nemzetközi díj, rangos elismerés birtokosa volt: csak a legnagyobbakat említem, 1988-ban Olaszországban Alberto Moravia-díjjal, Németországban életművéért 2001-ben Gottfried Keller-díjjal, 2005-ben pedig Schiller-díjjal tüntették ki. 2008-ban megkapta az Európai Irodalom Osztrák Állami Díját, 2011-ben a Kossuth-díjat.
- 4 A Kortárs Magyar Írók 1988-ban megjelent Kislexikonában nem szerepel a neve

- 5 Balázs Eszter szócikke Csikvánd helyett Csákváradot (nem létezik ilyen település, Csákvár pedig Fejér megyében található) jelöli meg születési helyként, a rövid leírásban téves az is, hogy íróként 1968 után mindössze kétszer látogatott haza. Vö. <https://www.musicandliterature.org/features/2016/6/8/a-conversation-with-agota-kristof>, Riccardo Benedettini: *A conversation with Ágota Kristóf*, Music & Literature, June 9, 2016. , illetve Kiss János, *Találkozásaim Kristóf Ágotával*, Vasi Szemle, 2021, 4. http://www.vasiszemle.hu/2021/04/Kiss_Janos.pdf
- 6 Schein Gábor, *Az emigráció mint a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szerkezeti problémája*, Irodalomtörténet, 2019, 50.(100.) 1. sz. 8.
- 7 Szegedy-Maszák Mihály, *A magyarság (nyelven túli) emléke* = A magyar irodalom története, III. 831.
- 8 Deczki Sarolta idézett írása szerint integrálódott a többnyelvű Svájcban, mert az ún. „svájci modell” már veszített a jelentőségéből a multikulturalitás miatt.
- 9 Papp Sándor Zsigmond, *Egy érzelmeskedés nélküli élet*, Népszabadság, 2009, okt. 6. 9., Bende József szerint a francia irodalomtörténet bizonytalan a hovatartozását illetően. Lásd: Bende József, *Valami idegen*, Forrás, 2005, 2. sz., 37. évf., 66.
- 10 Uo.
- 11 A Kossuth-díjat testvére, Attila közbenjárásával érdemelte ki, Magyarország miniszterelnöke, Orbán Viktor adta át 2011 márciusában, halála évében; Indoklása: „világszerte nagy sikert aratott irodalmi munkássága, számtalan nyelvre lefordított, egyedi stílusú és szerkezetű alkotásai, életműve elismeréseként”; Ezzel nemzeti, kulturális szempontból megkérdőjelezhetetlenné vált.
- 12 A 2014-ben Szombathelyen megrendezett konferencián Bognár Róbert korreferátuma alapján – Petőcz András elhangzott előadása után – megerősítést kapott az a nehezen bizonyítható állítás, hogy Ágota Kristof valójában magyarul gondolkodott francia nyelven. Hasonló következtetéseket fogalmaz meg a kétnyelvűséggel kapcsolatos küzdelmekről Bende József is idézett tanulmányában: „A két nyelvben rejlő kulturális utalásrendszerek, a két nyelv hivatkozási rendszerei és asszociációi néha nem ötvöződnek harmonikus egésszé.”
- 13 „Ezt a nyelvet nem én választottam. Számomra a sors, a véletlen, a körülmények által ez a nyelv adatott.” *Az analfabéta*, 61.
- 14 lásd ehhez még Sümei István, Ágota Kristof, a frankofón magyar író, avagy mijében él a nemzet(i irodalom)? Elhangzott a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Dražovská 4. Transzkulturalizmus és bilingvizmus 7. Nemzetközi konferencián, Nyitrán
https://www.google.com/search?q=l%C3%A9n%C3%A1rt+tam%C3%A1s+agota+kristof&rlz=1C1GCEA_enHU1100HU1100&coq=l%C3%A9n%C3%A1rt+tam%C3%A1s+agot+a+kristof&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqBggAEEUYOzIGCAAQRRg7MgoIARAAGIAEGKIE MgoIAhAAGIAEGKIE MgoIAxAAAGIAEGKIE MgoIBBAAGIAEGKIE0gEKMTIzNTZqM-GoxNagCALACAA&sourceid=chrome&ie=UTF-8#fpstate=ive&vld=cid:30aece9f,vid: XNbC34KICD4,st:0
- 15 2014-ig elkészült egy részletes bibliográfia, amely Kovács Katalin munkája, s amelyet az *El-indultam szép hazámból... Kristóf Ágota- emlékkönyv* záró fejezete tartalmaz. Szerkesztette: Czetter Ibolya, B.K.L. Kiadó, Szombathely, 2016
- 16 Kristóf Ágota irodalmi hagyatékát 2003-ban vásárolta meg a Helvetica Archives (Svájci Nemzeti Könyvtár). Mérete 6 levéltári méter.
- 17 <https://www.swissfilms.ch/en/movie/kontinent-k/0BA32612A6174F549975253DF4490621>, <https://port.hu/adatlap/film/tv/agota-kristof-egy-irono-europabol-kontinent-k-agota-kristof-schriftstellerin-aus-europa/movie-24961> (Letöltés: 2024. 09. 05.)
- 18 A Nemzeti Színház bejegyzése, <https://nemzetisinhaz.hu/eloadas/egy-elsurrano-patkany/kapcsolodo-tartalmak>

- 19 Ízelítő a sajtóvisszhangból: 5 éve műsoron *A nagy füzet* a Szkénében / színhaz.org,, Szukafattyak” válaszúton – Nánay István / revizoronline.com, Szemrebbenés nélkül – Turbuly Lilla / tanckritika.hu, Beérett – Hodászi Ádám / 7ora7.hu, The Moving Bodies of Hungary’s Physical Theater – Carmen Graciela Díaz / artsculturebeats.com, Az előadást követően vendégszereplések sora következett: 2013 – Temesvár, TESZT Fesztivál (Románia) 2014 – Burgtheater, Bécs (Ausztria) 2014 – Magyarkanizsa, Regionális Kreatív Műhely (Szerbia), 2014 – 49th Dimitria Fesztivál, Thesszalóniki (Görögország), 2014 – Demoludy International Theatre Festival, Olsztyn (Lengyelország), 2014 – Desire Fesztivál, Szabadka (Szerbia), 2014 – Kassa (Szlovákia), 2015 – Ioan Slavici Klasszikus Színház, Arad (Románia), 2015 – Maribor Theatre Festival, Maribor (Szlovénia), 2015 – Flow Fesztivál, M Stúdió, Sepsiszentgyörgy (Románia), 2015 – II. Hungarian Contemporary Dance Festival, Berlin, Dock11 (Németország), 2018 – MOT Fesztivál, Szkopje, Macedónia. A következő díjakat kapta az előadás: 2013 – A Színházi Kritikusok Céhe három kategóriában is jelölte az előadást: legjobb előadás, legjobb független színházi előadás, legjobb színházi zene, 2014 – Jancsó Miklós-díj – A Tánc Fesztiválja, Veszprém (2014), 2014 – Közönség-díj – A Tánc Fesztiválja, Veszprém (2014).
- 20 Nagy siker volt Párizsban Kristóf Ágota műve. Az *analfabéta* című Kristóf Ágota műből készített színpadi változatot Nabil El Azan rendező Párizsban: a monológot Catherine Salvat, az egyik legjelentősebb társulat, a Comédie Française tagja adja elő minden este a Les Déchargeurs nevű belvárosi kisszínházban. A Le Figaro szerint csodás töménységű *Az analfabéta*, a Les Echos kritikusja pedig ragyogó szövegnek nevezte a művet, amelyben az életét meséli el Kristóf Ágota. (MTI), *Magyar Nemzet*, 2014, nov. 5. 10.
- 21 „Az analfabétát” Falusi Mariann és Födő Sándor (Fodó) interpretálásában láthatja a közönség Körmenten, a színházteremben 2018. március 12-én”-adta hírül Körment város honlapja.
- 22 Deczki Sarolta, *Határon: Agota Kristof Trilógiájának recepciója Magyarországon*, i.m., 125.
- 23 Karafiáth Judit, *Rémtörténet többes szám első személyben*, Nagyvilág, 1991, 7. 1096–1097.
- 24 Doboss Gyula, *Az érzelemnélküliség iskolája*, Holmi, 1998. 1. 112.
- 25 Uo., 129.
- 26 Mekis Péter, *Szilárdságuk csak illúzió*, Holmi, 1998, 1.
- 27 Sántha József, *Lehetséges világok*, Jelenkor, 2008. 51. évf. 9. szám, 978.
- 28 Czetter Ibolya, *Kristóf Ágota*, Híres szombathelyi nők 15. Szülőföld Kiadó, 2016.
- 29 Az emlékszóbat Kenyeres Zoltán adta át. A Széchenyi-díjas irodalomtörténész professzor úgy fogalmazott. – Az irodalomnak földbirtokai vannak,.... ezeket nem lehet államosítani, földosztani, privatizálni, eladni, trianonizálni. Kassa Márai Sándoré, a Logodi utca Kosztolányi birtoka, az Alföld Petőfié. Kőszeg Ottlik Gézáé, de ezen a birtokán, fel az Írottköig ma már osztozik Kristóf Ágotával, aki végakarata szerint itt lelt nyugalomra, és Kőszeg díszpolgára lett. Terjedelmes és sikeres életművet hagyott maga után, elismerték és nagyra értékelték szerte a világban. Csak nekünk nehéz meghatározni, hová tartozik az életműve, mert mi hagyományosan csak azt az irodalmat tekintjük magyarnak, amit magyar nyelven írtak. E megrogzított körülhatárolás alapján a magyar Kristóf Ágota éppen írónak nem volt magyar. Minden magyar irodalomtörténet névmutatójából hiányzik a neve. Mi azonban tudjuk, hogy itt volt otthon, és legjobban Kőszegen szeretett itthon lenni – tette hozzá.
- 30 <https://www.vaol.hu/helyi-kultura/2022/04/a-konyv-kiviragzik-kristof-ogotat-kerestuk-koszegen> – azóta a kutatócsoport is tartott ilyen sétákat, átvéve a kezdeményezést és a lebonyolítást.
- 31 Nemcsak Szombathelyen és Kőszegen volt ismeretlen, Száraz M. György bevallja, hogy „Eddig nem tudtam róla semmit” *Uő 1990, Új Írás*, 6. 128.
- 32 A konferencián elhangzott előadásokat tartalmazó kiadványhoz társult egy, az egyetemi hallgatók kisebb előadásait egybefoglaló füzet: *Az én füzetem* címmel, amely a Kristóf Ágota *A nagy füzet* című regényéről és Szász János *A nagy füzet* című filmjéről 2013. november 6-án, a Nyugat-magyarországi Egyetem Berzsényi Dániel Pedagógusképző Karán rendezett diák-konferencia szerkesztett anyagát tartalmazza / [szerk. Füzfa Balázs].

- Megjelenés: Szombathely : Savaria University Press, 2014. Sorozat: Bár könyvek
- 33 Eric Bergkraut *Agota Kristof, Schriftstellerin aus Europa* svájci portréfilm, 55 perc, 1998
- 34 A bemutatóra eljött Kristóf Jenő lánya, Locher Katalin, aki mosolyogva mondott köszönetet azért, hogy Szombathely számontartja nagynénje emlékét. A *Nagy Füzet* ikerpárjának modellje, Kristóf Ágota testvére, Jenő, betegsége okán nem jöhetett el a bemutatóra.
- 35 Az ELTE Savaria Egyetemi Központ Magyar Irodalomtudományi tanszékének vezetőjeként és oktatójaként külön figyelmet szenteltek Agota Kristof munkásságának.
- 36 https://www.vaol.hu/helyi-kultura/2022/09/es-en-meg-sohasem-probaltam-kilepni-rajta-kristof-agota-szulesnapjara#google_vignette
- 37 Jellemző adalék ehhez az úgynevezett „Abbeville-i affér”, amely annak idején bejárta a francia sajtót. Miután a regényt számos francia liceum mint a kortárs francia irodalom klasszikusát fölvette az irodalmi tananyagba, 2000. november 23-án egy abbeville-i liceumban rendőrök szakítottak félbe egy irodalomórát, és egyes szülők feljelentése alapján őrizetbe vették az irodalomtanárt, amiért az állítólag pornográf olvasmányt olvastatott a gyerekekkel. A Nagy Füzetéről volt szó. Csak azután simul el az ügy, hogy művészek, professzorok és maga a kulturális miniszter, Jack Lang biztosították támogatásukról a megvádolt tanárt. Számol be az esetről Györffy Miklós, *Létmodell vagy korkép, Jelenkor*, 2014, 57. évfolyam, 3. szám, 340. Agota Kristof: A Nagy Füzet és Szász János filmváltozata – Erről a kellemetlen incidensről Agota Kristof úgy nyilatkozott: „A szülők követelésére több iskolában eltöltötték a gyerekeket a könyvtől. De akkor a tanárok elvitték őket színházba, és megnézték velük a regény dramatizált változatát. A kritikusok mellém álltak. Gunyoros cikkekben megírták: hiába dobják ki A nagy füzetet az iskolákból, visszajön a színházban.” Ferch Magda, A nyelv csapdái, Magyar Nemzet, 2005, 02.05. <https://magyarnemzet.hu/archivum-magyarnemzet/2005/02/a-nyelv-csapdai>
- 38 Czetter Ibolya, *Kristóf Ágota*, Szülőföld Kiadó, Szombathely, 2016, 16.
- 39 Mátay Mónika, *Hogyan lehet egy író analfabéta? = Közép-európai arcképcsarnok. 20. század.* Szerk. Lukács István – Majoros István. ELTE BTK Új- és jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 2018.
- 40 Lepold Andrea, *A nagy füzet kísértetei.* Egy elhallgatott bántalmazássorozat története. PXL Bt, Zalaegerszeg, 2023. 252 oldal
- 41 „Egyetlen dologban vagyok biztos: mindenképp írtam volna, mindegy, hogy hol, mindegy, hogy milyen nyelven.” Az *analfabéta*, i.m., 46.
- 42 „egész kisgyerekként, észrevétlenül és teljesen véletlenül elkaptam az olvasás gyógyíthatatlan betegségét” – írja *Az analfabéta* című önéletrészében. Később a történetmesélésben jeleskedett., i.m., 7.
- 43 Evangélikus Népiskola, 1932/7. 199.
- 44 Tóth Réka *„Ígéret és rettegés között”. Agota Kristof Trilógiája*, Filológiai Közlöny, 2004, 6., 137.
- 45 Lipóczi Sarolta, *Fikció és valóság Kristóf Ágota regényeiben*, Bécsi Napló, 2013
- 46 Szatmári Zsófi, *Kinek a Füzet? – Agota Kristof és Szász János*, <https://www.filmtekeres.hu/magazin/kinek-a-fuzete-agota-kristof-es-szasz-janos-2>
- 47 Láng Zsolt, *Tegnap és holnap*, ÉS, 2000., május 19., 16.
- 48 ennek oka lehet a sajátos világlátás, az, hogy francia nyelven írt, de magyarul gondolkodott. Vö. Ölbei Livia, *Hogy másik nyelv is lehet*, VN, 4. ápr. 8. 7.
- 49 Karafiáth Judit A Nagy Füzetet lidércnyomásos olvasmányoknak nevezte: Uő, *Rémtörténet többes szám első személyben*, Nagyvilág, 1991,7,1096.
- 50 Fejtő Ferenc, *A felfedezés öröme*, Jelenkor, 1990, 4., 371.
- 51 Bende József „*Valami idegen*” *Magyar–francia írói kétnyelvűség és nyelváltás 1945 után*, Csíki lapok, 72.
- 52 Ölbei Livia, *A könyv kivirágzik – Kristóf Ágotát kerestük Kőszegen*, VN, <https://www.vaol.hu/helyi-kultura/2022/04/a-konyv-kiviragzik-kristof-agotat-kerestuk-koszegen>